

De rubriek 'Lopend Onderzoek' heeft een tweeledig doel. Enerzijds wil zij het lopende kwalitatieve onderzoek dat op diverse plaatsen in Nederland en België plaatsvindt, 'etaleren'. Anderzijds hoopt zij door een afwisselende thematische of disciplinaire benadering de lezers te informeren en te inspireren; mogelijk zelfs tot het aangaan van een dialoog of discussie in KWALON-verband.

Ditmaal een bijdrage vanuit de theologische wetenschap. Arnold Smeets gaat in zijn promotieonderzoek na wat de (meer)waarde van de semiotische analyse ten opzichte van de historiografie is voor het bestuderen van historische bronnen. Hier beschrijft hij wat de semiotiek aan inzichten oplevert over de werkwijze en de invloed van Gregorius de Grote. Voor vragen en aanmelding van bijdragen voor deze rubriek kan men zich wenden tot Griet Verschelden. E-mail griet.verschelden@ugent.be.

De verleden wereld van een tekst

Semiotische analyse van historische bronnen

Arnold Smeets

Als iets de historiografie kenmerkt dan is het wel het gebruik van bronnen. In de voetnoten en bijlagen van historische studies wordt nauwkeurig en uitvoerig naar bronnen verwezen. Zonder bronnen geen geschiedenis, lijkt het wel. Toch is dat maar voor een deel waar. De inbreng van de historicus, diens *hunches and guesses*, is onontbeerlijk om de bronnen te laten spreken. De historicus duidt, kiest, ordent en verbindt en ontwerpt een beeld van het verleden – zo ontstaat geschiedenis.

De semiotische houding is vergelijkbaar met de professionele attitude van de historicus. In het beschrijven van de vormgeving van de betekenis ontwerpt de semioticus een representatie van de tekst. Daarbij gaat het er niet om de 'waarheid' van de tekst vast te leggen. Het project van de semiotiek beschrijft de organisatie van de tekst, de dynamiek van de overtuigingskracht en schildert zo in de tinten van een metataal de wereld van de tekst; wat is de wereld waarin de tekst ontstaat en wat wil de tekst toevoegen aan zin, betekenis of daadkracht?

Al vanaf het moment dat ik, als doctoraal student theologie met specialisatie kerkgeschiedenis kennismaakte met de semiotiek van Algirdas Julien Greimas, ben ik gefascineerd door de mogelijkheden van de semiotiek voor de geschiedenis. Niet zonder worsteling, want semiotiek is een weerbarstige methode die haar schatten niet zomaar prijsgeeft. De worsteling wordt voortgezet in mijn promotieonderzoek.

De wortels van mijn onderzoek liggen in Tilburg, bij professor Gerard Lukken, inmiddels emeritus hoogleraar van de Theologische Faculteit Tilburg en *founding father* van de werkgroep Semanet (Semiotische Analyse door Nederlandse Theologen). De zuidelijke aanzet is inmiddels ondergebracht bij de Katholiek Theologische Universiteit te Utrecht, waar professor Jozef Wissink en dr. Jacques Maas mijn (bijna voltooide, al is dat een rekkelijk begrip) promotieonderzoek begeleiden.

De opzet is eenvoudig. Drie historische bronnen wordt aan een semiotische analyse onderworpen. Vervolgens worden de resultaten van de analyses vergeleken met de historiografische *communis opinio* omtrent de geanalyseerde teksten. Zo komen grenzen en kansen van de semiotiek als methode in beeld en kan de vraag beantwoord worden wat de semiotische analyse voor de kennis en het begrip van het verleden kan betekenen.

Hier gaat het er slechts om aan de hand van enkele voorbeelden de semiotische werkwijze *vis à vis* de historiografie te illustreren.

De bron: de brief van Gregorius de Grote aan Aethelberht

Een van de drie bronnen van mijn onderzoek is de brief van paus Gregorius de Grote aan koning Aethelberht van Kent uit juni 601. Gregorius de Grote (590-604), die wellicht bekend is van het gregoriaans, heeft zijn historische roem vooral aan andere zaken te danken. In menig handboek kerkgeschiedenis wordt Gregorius geportretteerd als grondlegger van het pausschap, bedwinger van aanstormende barbaren of initiator van de missie van Engeland. In weer andere handboeken en studies wordt gewezen op de doorwerking van zijn spiritualiteit en bijbeluitleg op de middeleeuwse monastieke spiritualiteit. Pas de laatste paar jaren wordt in het onderzoek een pleidooi gehouden (en soms meer dan dat) om de Gregorius van de kerkgeschiedenis en de Gregorius van de theologiegeschiedenis met elkaar in verband te brengen.

De brief aan Aethelberht is een beroemde bron. Als het gaat over de kerstening van West-Europa en met name de kerstening van het vroegmiddeleeuwse Engeland wordt deze brief als bron geciteerd. Als semiotisch object wordt de tekst het *énoncé*, of de uiting, genoemd en beschouwd als het effect van de enunciatie, of het resultaat van de act van de communicatie. De tekst wordt op beide niveaus geanalyseerd. De richtvraag is de vraag naar hoe betekenis totstandkomt. Hoe probeert de enunciator (de 'zender') de enunciataire (de 'ontvanger') te bereiken en te overtuigen?

Communicatie kan dan ook begrepen worden als een 'doen geloven', als manipulatie. De analyse beschrijft wat de enunciator investeert om de enunciataire te bewegen naar een positie die het hem schier onmogelijk moet maken om de verteller niet te vertrouwen, de boodschap niet te geloven en zich niet te identi-

ficeren met het beeld dat de enunciator van de 'ontvanger' creëert. Elk woord telt dan. Een voorbeeld: als Gregorius de koning aanspreekt met *domino gloriosissimo* wat zoveel betekent als 'de zeer roemrijke heer', ontstaat er een beeld waar Aethelberht zich als (toekomstig) lezer van de brief gemakkelijk mee kan identificeren – welke vorst, met wat veldslagen op zijn naam, wil niet zo aangesproken worden? Eervol *en* blijkbaar boven Gregorius staand, want hij wordt door deze Romeinse bisschop toch maar mooi als 'heer' aangesproken. Het is natuurlijk een formulering conform de diplomatieke conventies maar 'in' de tekst stemt zo'n erkenning gunstig en is in die zin een manipulatie om de enunciaire tot 'sympathisant' van de boodschap te maken.

Dit soort nuances maakt de tekst tot wat ze is en wordt in de geschiedschrijving nogal eens overgeslagen, gewoon omdat er andere vragen aan de tekst gesteld worden.

Semiotische analyse van het verleden

De semiotische analyse is een tekstimmanente benadering. Wat wil de tekst ons vertellen? Historische voorkennis over de geschiedenis van en na deze brief wordt tussen haakjes gezet. Dat is geen alibi voor historische naïviteit maar een pleidooi om respect te tonen voor de dynamiek van de tekst, die erop gericht is de nog onbekende toekomst van de tekst te veranderen.

In de brief aan Aethelberht staat een intrigerende zin: 'en daarom, roemrijke zoon, bewaak zorgvuldig de genade die u van Godswege heeft ontvangen met een attente geest (en) haast u om het christelijk geloof onder de aan u onderdanige volkeren te verspreiden', waarna opgesomd wordt wat dat concreet allemaal betekent. Het gaat nu alleen om 'de genade van Godswege' om *divinitus gratiam*. Om welke genade gaat het dan?

In het algemeen wordt ervan uitgegaan dat het om niets anders dan de doop kan gaan. Een bekering van een compleet volk is onvoorstelbaar zonder het koninklijke voorbeeld. Daar valt veel voor te zeggen. Er zijn bewijzen voor een succesvol verlopen missie in Engeland. Historici gaan er dan ook van uit dat Aethelberht gedoopt is als hij deze brief ontvangt. Gregorius stuurt de brief omdat hij vindt dat Aethelberht te weinig doet om de kerstening te voltooien. Hij wordt als het ware aan zijn doopverplichtingen herinnerd: je moet, nu je christen bent, strijden voor het christendom en tegen de oude, heidense religie. Dezelfde historici zijn het erover eens dat er geen hard bewijs is voor de doop van Aethelberht. De 'genade' moet dus niet per se de genade van de doop zijn. Het staat er ook niet. Bovendien, de de semiotische analyse levert een ander spoor op. Direct voor de geciteerde intrigerende zin schrijft Gregorius dat God bepaalde goede mannen (het staat er echt: *bonos*) aanstelt om te regeren. Niet zonder reden overigens: zo is God namelijk in staat om via die man-

nen zijn gaven van barmhartigheid te schenken aan de volkeren over wie zij regeren. En dan komt het: Gregorius zegt dan: 'Wij zijn te weten gekomen dat dit aangaande het volk der Angelen gebeurd is'. God – en dan hebben we het wel over de christelijke God – is dus ook in de landen van Aethelberht werkzaam, al sinds er daar koningen zijn, lijkt de tekst te suggereren. Na deze vaststelling komt de 'genade van Godswege' ter sprake.

Hier trekt de tekst een spoor van betekenis – in de dubbele zin van het woord. De ontvangen genade wordt in verband gebracht met het aanstellen door God van 'bepaalde goede mannen'. God stelt koningen aan, Aethelberht is koning, Aethelberht is – ongetwijfeld tot zijn eigen verbazing – een door de christelijke God aangestelde koning. Wat de tekst lijkt te zeggen is dat Aethelberht inderdaad koning is en zich daarom in dienst van de christelijke God moet stellen, wil hij zijn koningschap waard(ig) blijven.

Of dit nu *de* interpretatie is van de intrigerende zin, blijft nog een vraag. Semiotiek biedt een leeshypothese, die het moet hebben van de overtuigingskracht van de tekstimmanente lezing en de samenhang op de verschillende niveaus van abstractie van de analyse. Ook al blijft de historische zekerheid dat Aethelberht gedoopt moet zijn, knagen, 'in' de tekst dringt zich een overtuigende andere betekenis op. De brief verschieft dan van kleur: geen reprimande meer maar eerder een (geraffineerde, dat wel) oproep de ogen te openen voor wat er *echt* aan de hand is en *echt* speelt, waardoor de overgang naar het christendom een logische stap gaat lijken.

En er is meer. Als Gregorius schrijft dat God koningen aanstelt zodat Hij via hen gaven van barmhartigheid kan schenken, brengt de tekst een samenwerkingsverband tussen God en mens ter sprake. Dat is zo'n betekenis spoor dat voor de historicus verborgen blijft en een nieuw inzicht over de betekenis van deze bron oplevert. De brief wordt altijd gelezen in het kader van de missiegeschiedenis, waar het gaat om diplomatie en strategie. De brief manifesteert hier een ander soort spreken. De pastoraal-theologische thematiek van het heilshistorisch Verbond behoort tot het discours van spiritualiteit. Hier 'ontdekt' de semiotische analyse dat het gelovig spreken, dat spiritualiteit blijkbaar een plaats heeft in deze als kerkpolitiek beschouwde bron. Alsof hier 'de mens' Gregorius achter de gezagsdrager zichtbaar wordt. Als de analyse deze lezing blijft steunen, daarbij gesterkt door het gegeven dat ook in de twee andere teksten deze thematiek betekenis heeft, levert de semiotiek de geschiedschrijving een nieuw feit op. Het onderscheid tussen een Gregorius van de kerkgeschiedenis en een Gregorius van de theologiegeschiedenis lijkt inderdaad kunstmatig te zijn.

Oude zekerheden verliezen hun vanzelfsprekendheid. Inzichten zullen opnieuw verkregen worden of er zullen nieuwe inzichten opdoemen. De analy-

sant krijgt ze op een presenteerblaadje – zij het niet zonder moeite en verre van automatisch. Semiotiek is geen wondermiddel om de waarheid uit teksten te trekken en teksten lenen zich er niet voor om als buikspreeker van de analysant op te treden. Daar ligt de kracht van de semiotische benadering.

Literatuur

- Bertrand, D. (2000) *Précis de sémiotique littéraire*. Paris.
- Greimas, A.J. (1979) *Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*. Paris: Hachette.
- Greimas, A.J. (1987) *On meaning. Selected writings in semiotic theory*. London.
- Lukken, G. & J. Maas (1996) *Luisteren tussen de regels*. Baarn: Gooi en Sticht.
- Markus, R.A. (1983) *From Augustine to Gregory the Great. History and Christianity in Late Antiquity* London.
- Markus, R.A. (1990) *The End of Ancient Christianity*. Cambridge.
- Norberg, D. (1982) *S. Gregorii Magni. Registrum Epistolarum libri viii-xiv* (Corpus Christianorum Series Latina, 140a), 929-932. Turnhout: Brepols.
- Straw, C. (1988) *Gregory the Great. Perfection in Imperfection*. Berkely.